

Литовко Т.Ю.

мистецтвознавець, аспірантка ХДАДМ,
завідувач відділу декоративного мистецтва
Харківського художнього музею

СХІД В КУЛЬТУРІ СЛОБОЖАНЩИНИ XIX – ПЕРШОЇ ТРЕТІ XX СТОЛІТТЯ В КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМ ПОХОДЖЕННЯ ТВОРІВ МИСТЕЦТВА

Анотація. В статті розглянуто форми присутності орієнталізму у вигляді стилістичних напрямків у мистецтві і архітектурі, означено аспекти накопичення східних артефактів у приватних колекціях і музейних зібраннях Слобожанщини.

Ключові слова. Орієнталізм, Слобожанщина, архітектура, стиль, шинуазрі, мореск, колекція, культура

Аннотация. Литовко Т. Восток в культуре Слобожанщины XIX – первой трети XX веков в контексте проблем происхождения произведений искусства. В статье рассмотрены формы присутствия ориентализма в виде стилистических направлений в искусстве и архитектуре, обозначены аспекты накопления восточных артефактов в частных коллекциях и музейных собраниях Слобожанщины.

Ключевые слова. Ориентализм, Слобожанщина, архитектура, стиль, шинуазри, мореск, коллекция, культура

Summary. Litovko T. East culture Slobozhanshchina the first third of the nineteenth century in the context of the problem of the origin of art. In the article the form of presence of orientalism as a stylistic trends in art and architecture, marked the eastern aspects of the accumulation of artifacts in private collections and museum collections Slobozhanshchina.

Keywords. Orientalism, Slobozhanshchina, architecture, style, shuniazry, moresk, collection, culture.

Постановка проблеми. Слобожанщина, як і Україна в цілому, вбирає вестернізаторські та орієнталістські течії впродовж всієї історії і, в силу віддаленості від західних кордонів, східний напрямок має певні специфічні риси. Західні впливи сприймалися прогресивними, гармонійними для вітчизняної культури й активно досліджувалися. Присутність східного компонента в культурному просторі Слобідської України, є менш дослідженим явищем. Одним з умов появи окремих творів і колекцій східного мистецтва є прояв інтересу до орієнталізму від модних тенденцій до інтелектуального осмислення феномену. Присутність Сходу має різні форми і специфічні риси, що потребують досліджень для розуміння джерел походження і побутування творів східного мистецтва.

Актуальність теми особливо важлива для сучасної України з точки зору пошуку сутнісних і ціннісних орієнтирів, пріоритетів майбутнього розвитку. Присутність східної складової в культурному просторі та її вплив на культуру Слобожанщини є проблемою співвідношення глобального і унікального, питанням культурної ідентичності.

Мета дослідження. Розглянути прояви орієнталізму в культурному середовищі Слобожанщини, спираючись на історичні факти, пам'ятки архітектури і мистецтва. Дослідити фактографію присутності оригіналів східного мистецтва у вигляді окремих творів і колекцій.

Результати дослідження. Часові обмеження XIX – 30-і роки XX століття в статті обумовлено існуванням різних форм орієнталізму в цей період. Їх залучено в якості контексту для аналізу різних аспектів накопичення предметів східного ремесла і мистецтва, формування приватних і музейних колекцій. У понятті терміну «Схід» автор включає країни Кавказу, Азії, Близького й Далекого Сходу.

Землі Слобожанщини розташовано на сході Європи, в центрі різних культурних традицій, які стають місцем взаємодії багатьох культур і формують складний культурний ландшафт. Хазари, печеніги, татари залишили слід в топонімах слобожанських міст, які, за словами академіка Д.Лихачова, є орієнтирами в часі та просторі. Балаклія (рибна), Ізюм (узун – курган), Чугуїв (пов'язано з іменем половецького князя Чуги), Печеніги, Нова Астрахань і Харків (за однією з версій походження «... от тюркоязычных словосочетания «хор» («земля», «суша») и «кобе», что означает «след временного течения». ... «харкобе», которое могло означать «мелководную реку»). Позже это слово трансформировалось в слово Харьков» [3, с.420]); та багато інших, де етимологія назв є тюркомовною. У Харкові є своя Аравія (піщане урочище Москалівки) і Сахара (район Основи) – власні землі дворян Квіток [3, с. 388,413]

Контакти між Слобожанщиною та країнами і народами Сходу здійснювалися шляхом війни, торгівлі й переселення. Слобідська Україна у XIII–XIX століттях була територією військових подій в східній політиці імперії. Вона мала складні стосунки та прямі зіткнення з кримськими татарами, які тільки у другій половині XVIII століття відійшли за межі Слобожанщини.

Надійшла до редакції 20.12.2012

У працях Д.І. Багалія, А.П. Ковалівського, М.Ф.Сумцова, К.Д.Роммеля наведено факти, за якими визначено, що «восточность» для Слобожанщини не тільки екзотика, це частина буденного життя та її власна історія і культура.

У спогадах професора Харківського університету К.Д. Роммеля, вченого з Німеччини, що цікавився культурою Кавказу, Криму, є опис майже казкового проїзду грузинської царівни Маріам через Харків до Петербургу. Роммель був на офіційному прийомі, який запам'ятався професору красою коштовного східного одягу царівни і численною зброєю в офіцерських шатах її сина, царевича Давида. «Во время турецкой войны, оконченной незадолго до нашествия Наполеона на Россию, взято было в плен множество турецких офицеров, отчасти поселенных в окрестностях Харькова. Они вступили в город верхом, с большим парадом, и приглашены были губернатором на вечер. Там я видел их удивлялся гордой, величавой осанке пашей, разнообразию и тонкому вкусу их головных уборов, мужественной красоте лиц ...» [12, с. 80] В його книзі є спогади про трагічну долю кількох сотень полонених турок, розміщених в училищі у Валках. В своєму історичному нарисі «Татарские набеги» Г.Ф. Квітка-Основ'яненко з позиції відносно спокійного ХІХ століття («Хорошо нам, харьковцам, жить в нынешнее время!») звертається до часів заселення земель Дикого поля і зіткнень з ногайцями й татарами. Війна — жорстока форма відстоювання власних інтересів, потребує наявності знань стосовно супротивника. Не випадково військово мистецтво козаків вбирає татарські досягнення і прийоми ведення бою[22].

Але не тільки баталії були частиною взаємовідносин зі Сходом. Для Слобідської України важливе значення мала торгівля, що була транзитним посередником між Росією, з одного боку, й Кримом, Кавказом, Туреччиною, Персією — з іншого. М.Ф.Сумцов так описував один з ярмарків ХІХ століття у Харкові: «На ярмарку об Пречистій крамарі розташовувались над Річкою Лопанню... Найжджало багато кримської татарки на верблюдах з величезними мажарами, з яблуками та виноградом. Верблюдів становили тут же поміж лавками, щоб вони не лякали коней.» [15, с.83] Про харківський ярмарок ХІХ століття Д.І. Багалій пише: «... Покровская ярмарка выгодная для города ... Крымские яблоки и груши, привозимые татарами на арбах, запряженных верблюдами...» [1, с.503] Торгівля включала не тільки східні продукти, але й художні вироби; східні коври, шалі, тканини. У побуті населення Слобожанщини протягом ХІІІ-ХІХ століть знаходиться чимало східних речей. Особливо їх багато у казачих старшини — турецькі луки, ножі, рушниця, казани, коври перські і турецькі, китайська зброя. За реєстром майна харківського полковника В.Ф. Шидловського, в його власності були і східна зброя і коври, а також посуд для пиття кави. Тут і далі використано класифікацію Д.М. Щербаківського за функціональною призначеністю — коври, килими і паласи. Східні речі стають звичайними в побуті військової еліти того часу.

Однією з найважливіших форм освоєння культур Сходу на Слобожанщині слід вважати їх науковий підхід. Частиною науково — культурної спадщини, інтелектуального розвитку суспільства є процес освоєння й накопичення знань про країни Сходу. Його початок на Слобожанщині належить до ХІІІ століття. А.П. Ковалівський (1895-1969) — історик, вчений-арабіст, присвятив питанню вивчення Сходу в Харківському університеті ґрунтовне дослідження, в якому особливо наголосив на початку цього процесу: «... наукове вивчення Сходу в Харкові треба пов'язати зі славновісним Харківським колегіумом, його викладачами» [6, с.11] Колегіум був відомим за кордоном просвітницьким центром Слобідської України, в якому викладав Григорій Сковорода (1722-1794). Легенди й суперечливі факти не виключають вірогідності знання філософом — мандрівником стародавньої єврейської мови. Його літературно-філософську спадщину насичено «цікавими з погляду східних інтересів Г. Сковороди» образами далеких східних країн — Китаю, Персії, Індії. Існування перших східних текстів, словників, матеріалів з географії, історії, філології пов'язано з бібліотекою колегіуму. Далі, з перших років існування Харківського імператорського університету (далі ХІУ), виникає потреба, продиктована часом — викладання східних мов. З появою 1827 року в університеті орієнталіста професора І.Дорна пов'язано розвиток сходознавства, як перспективного напрямку університетської гуманітаристики. [17, с.94] Університет стає не тільки основоположником у вивченні східних мов, але й фундатором у формуванні художньої колекції творів Сходу. Перші предмети східного мистецтва з'являються в університеті на початку його існування й пов'язані з благодійністю це дарунки викладачів і студентів, археологічні знахідки. Наукова каталогізація зібрання Музею красних мистецтв і старожитностей ХІУ (заснованого 1861) дозволила у 1870–1883 опублікувати три випуски «Указателя произведений, хранящихся в Музее изящных искусств при Императорском Харьковском университете». Перший з наукових каталогів — «Скульптура» [18] — було упорядковано 1870 року. Каталог містив три розділи. Його перший розділ складав перелік китайських та єгипетських скульптур.

У полікультурному контексті Слобожанщини в різні часи східну складову було виражено присутністю орієнтальних напрямків у архітектурі, декоративному й образотворчому мистецтві. Мотиви орієнталізму в різних стилях, від рококо до модерну, є одним із показників цікавості до культури Сходу протягом століть. Захоплення аристократії дивовижними східними творами передують стилістичним напрямкам у мистецтві й галузі наукових знань на Слобожанщині. Східні раритети потрапляли до Слобожанщини у вигляді трофейної зброї, як результат купецької заповзятливості і в якості дивини, привезеної з далеких подорожей.

Пошук орієнтальних напрямків у садибній архітектурі та інтер'єрах Слобожанщині спирається на опубліковані матеріали початку ХХ століття. Причиною такої обмеженості є значні втрати дворянсь-

Рис. 1. Альтанка в садибі
Прянішнікової. XVIII ст.
Куянівка. Сумська обл.

ких мастків і відсутність оригінальних інтер'єрів.

У старовинному мастку на Харківщині в Липцях, який належав А.І.Маркевичу, було збудовано панський дім, можливо, в часи царювання Катерини II. Його архітектура була «проста, незатейлива, но очень благородна» [9, с. 90], в оздобленні інтер'єрів присутні східні мотиви. Красою вирізнялися печі, які були «достойны лучших образцов эпохи». Їх було чотири, одну виконано в китайському стилі «из разных кафель» темно-зеленого і палевого кольорів із зображенням китайців на пейзажному тлі. Цей колір кахлів, нагадує про аристократичну моду XVIII століття на селадони, що привозили з Китаю, які своїм кольором і м'якістю тону були схожі до прославлених нефритів Піднебесної. Шинуазрі зберігає першість серед східних стилістичних напрямків за часом виникнення і тривалістю, легко переживає зміну стилів, і прекрасно знаходить себе після панування бароко-рококо в класицизмі, романтизмі й модерні. У класицистичних традиціях було збудовано більшість старовинних садиб Слобожанщини. Сюжети китайщини дозволили досліднику Г.К.Лукомському визначитися с часом будівництва згаданого дому Маркевича «не позже Екатерининского, может и Елизаветинского».

Садиба в Куянівці Сумського повіту, що належала Куколь-Яснопольским, потім перейшла до поміщиці Прянішнікової, зараз має сумний вигляд з напівзруйнованим будинком. Крім нього, в садибі було зведено споруди з використанням ордерної системи – каплиця, оранжерея, церква, «храмоподобный» мавзолей. Посеред тосканської колони, рустованих антів, конельованих колон були «...садовые «украшительные» сооружения», а в їх числі «стильная и курьезная китайская беседочка, быть может, воздвигнутая под впечатлением Китайской деревни в Царском селе». [9, с. 89] (мал. 1) Якщо східні мотиви в архітектурі, інтер'єрах у XVIII ст. були притаманні вузькому привілейованому колу знаті, правлячому імператорському дому і родовій аристократії, то в XIX ст. відбувається процес демократизації в більш широкому соціальному розшаруванні інтересу до культури Сходу.

У XVIII столітті далекосхідний фарфор, лаковані вироби, перські коври були рідкістю, ними захоплювались, милуючись незвичайною красою

орнаментів, чистотою кольору і бездоганною технічною довершеністю ремесла. Ці нечисленні східні предмети «галантного століття» склалися в перші орієнтальні колекції. Провінція мала обмежені можливості, це захоплення отримано продовження у XIX столітті у вигляді модних тенденцій, що підмітив французький письменник Оноре де Бальзак: «Глупец тот, кто в моде видит только моду». Орієнталізм як художнє явище може бути представлений не тільки як модне захоплення екзотикою, а й перше наближення до розуміння Іншої культури або відображення присутності в культурі цього компонента, в нашому випадку – Сходу на теренах Слобожанщини.

Серед східних напрямків найтривалишою за часом – китайщина. Вона є найбільш дослідженим явищем у європейському і російському мистецтві [2]. Вивчення орієнтальних течій (шинуазрі, туркері, мореск, джапонез) та їх стосунків зі стилями в архітектурі і мистецтві в українському мистецтвознавстві обмежено окремими статтями.

Архітектура в східному дусі знаходила продовження в декорі інтер'єрів, їх оздобленні предметами, не тільки стилізованими «під схід», а й приваблювала оригіналами. Причинами появи декоративних творів, виконаних у східних стилях є задоволення попиту, відсутності достатньої кількості оригінальних предметів східного мистецтва і бажанні зрозуміти, засвоїти чужий досвід. На Києво-Межигірській фабриці (1798-1877) виробляли якісні і дороги фаянси. Білі парні вазы в формі ампірних кратерів з колекції Харківського художнього музею (далі ХХМ) [рис. 2], мають на туловах картинно розташовані монохромні друковані малюнки шинуазрі. Класицистична форма ваз і китайський декор – це поєднання, в якому тематика декору не знайшла відображення у формоутворенні предметів. Подібні предмети могли бути доречними в садибі А.І. Маркевича, де було використано той самий принцип поєднання, тільки у

взаєминах класицистичної архітектури і декоративного оздоблення інтер'єру мотивами шинуазрі.

Фарфор заводу А.Міклашевського (1839-1961) у Волокитиному, найближчому до Слобожанщини виробництві позначено випуском скульптур і посуду з орієнтальними мотивами. Гранчаста ваза з маскаронами (ХХМ №1209, мал.3), із чудернацьким пейзажем з фігурою китаєця, скульптури «Одаліска» (ХХМ №2669, мал.4), «Туркеня» [14, с.67], «Китайський божок» [11, с.167], «Китайка» (ХХМ №2984, мал.5), чубуки для паління тютюну у вигляді жіночих і чоловічих голівок в тюрбанах [14, с.154,155], тарілки з розписом у стилі джапонез (ХХМ № 1216; 1217; мал.6), коробочки у вигляді голів араба і африканця (ХХМ №1212;1211; мал.7). Це виробництво існувало більше двадцяти років, за які було створено порцеляну з яскравим різноманіттям східних сюжетів.

Мотиви шинуазрі надзвичайно живучі. Так, на Будянському фаянсовому заводі (1887-2008) за життя засновника М.С. Кузнецова (1846-1911) виготовлялися посудні форми зі стилізованим китайським узором, який має різні назви: у Саксонії «цвібельмустер» або його ж назва «гранатовий», а в Будах – «восточные луковички». Збереглися латунні кліше цього узору, які було скопійовано і використано у радянські часи, а також пізніше, до самого закриття заводу 2008 року. «Восточные луковички» прикрашали будянський фаянс більше ніж сто років. (мал.8) Декоративні композиції на кузнецовських фаянсах активно залучали орієнтальні мотиви (мал.12). Вироби заводів М.С.Кузнецова користувалися попитом в Ірані і Туреччині.

Будівництво в східних стилях, у цілому відображає усталену до ХІХ ст. міфологему, засновану на романтичній уяві і фантазійних образах східних країн, що наповнено «прямим» сприйняттям Сходу, як загадкового царства сильних пристрастей, млости і розкоші. З відміною 1858 року обов'язкового дотримання зразкових проектів, фасади будинків стали будуватися в різних стилях, серед яких були східні.

У селі Хатньому Вовчанського повіту була садиба Зарудних. 1822 року зведено «дом ... в прекрасном стиле» [9, с.78], прикрашений доричним восьмиколонним портиком. Його на початку ХХ століття було частково перебудовано в мавританському стилі, за задумом художника В.Ф.Ширкова, який мешкав у будинку в той час. Садибних будівель дотепер не збережено, залишився невеликий парк.

Панський будинок у маєтку в Старій Водолазі Валківського повіту було зведено в стилі англійської готики. «В следствие любви к восточному в 70-х годах прошлого столетия» [9, с.67] до нього прилягає прибудова в мавританському стилі, з куполом (будинок не збережено).

На початку ХХ століття Харків перетворюється на урбаністично-індустріальне місто, але в його силует несподівано влітають витончені з півмісяцем шпиль мечетей та абриси східних куполів. До цього часу в Харкові було збудовано дві мечеті, сім синагог та молільних будинків. Одну з мечетей можна представити за допомогою акварельного малюнку реконструкції

з архіву ХХМ, зробленого О.Ю. Лейбфрейдом [23, арк.18] (мал.13). Досить численна община караїмів у 1891-1893 за проектом архітектора Б.С. Покровського буде синагогу – кенасу [8, с.84].

Східні «включення» у середовищі міської архітектури мали місце у вирішеннях технічних споруд. 1881 року було введено першу лінію водогону за проектом Н. Г. Малішевського і споруджено будівлю вирівнювального басейну, що нагадувала пагоду [8, с.37] (мал.9), а на Холодній горі збудовано водонапірний басейн за мотивами мусульманської архітектури Середньої Азії (мал.10).

В архітектурному обличчі кінця ХІХ-початку ХХ ст., часу коли Харків переживає бурхливий розвиток, східні стилістичні тенденції тяжіють до французької моди з мотивами мореску, які стилізують мистецтво країн Магрибу.

Мореск в Харкові має талановите втілення в проекті О.М. Бекетова (1862-1941), відомого архітектора, який ще в роки навчання в Петербурзькій Академії захопився цими стилістичними тенденціями. В архіві родини архітектора збережено студентську роботу із зображенням будівлі у мавританському стилі (мал.10). Архітектурне вирішення власної дачі О.М. Бекетова в Алушті витримано в стилістиці мореску. 1896 року за його проектом збудовано особняк для ботаніка Д.О. Алчевського в мавританському стилі з аркадою по колонах (мал.14). Південне розташування головного фасаду спрямовано на ефектність освітлення і виявлення архітектурного декору, створення образу далекої сонячної країни. Його інтер'єри витримано в тому самому стилі, який продовжено в декоративних предметах. Для цього 1897 року В. Кричевським було створено ескіз мавританського килима. За цим ескізом для особняка дружиною Бекетова було замовлено килим на Варшавській фабриці [13, с. 582] В матеріалах 1920-х років аспірантки М.І.Вязьмітіної про експонати мусульманського мистецтва із зібрання Харківського державного художньо-історичного музею (далі ХДХІМ) було розглянуто «Вази невідомого походження. ...дві найцікавіші речі... Перша річ... можна, мабуть, вважати за мавританську...» [10, с.136] Невпевненість є зрозумілою в атрибуційному припущенні дослідниці рідкісного предмету, який, до речі, міг бути в будинку Алчевських, подібного за формою до прекрасних ваз Альгамбри.

В стилі мореск виконано будинок по вулиці Артема, 24, нині архітектурний декор фасаду зазнав значних втрат. Колись над центральним входом був складний орнамент, «имітировавший арабскую надпись. Чугунные ограды отображали витиеватые линии мавританских арабесок» [6, с. 74] (мал.15)

Колишню будівлю благодійного «Общества помощи бедным евреям» (вул. Мельникова, 12) зведено за проектом архітектора О. М. Гінзбурга (1876-1949). Вона вирізняється могутніми локальними об'ємами, розміреним ритмом, пропорційними співвідношеннями, в яких вгадуються архітектурні образи Фінікії і Палестини (мал.16).

В декоративних деталях фасаду будинку №18 по вулиці Б. Хмельницького, використано стилізовані мо-

Рис. 2. Вази с декором шинуазри.
Києво-Межигірська фабрика (1798-1877)

Рис. 3. Ваза. Сер. XIXст. Завод
А.Міклашевського

Рис. 4. Одаліска. Сер. XIX ст. Завод А.Міклашевського

Рис.5. Китайка.
Завод
А.Міклашевського

Рис. 6. Тарілка з орнаментом в стилі
джапонеz. Завод А. Міклашевського

Рис. 7. Декоративні коробочки.
Завод А.Міклашевського

Рис. 8. Тарілка з орнаментом в стилі шинуазі.
2000-ї роки. Будянський фаянсовий завод

Рис. 10. Водонапірний басейн. Харків

Рис. 9. Вирівнювальний басейн. 1881. Харків

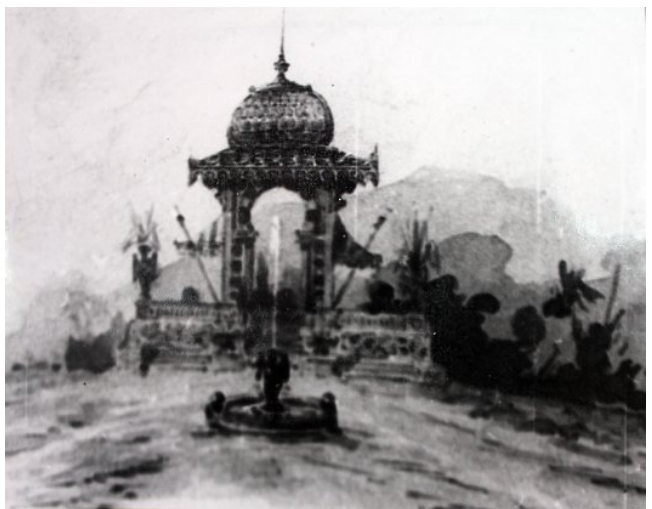

Рис. 11. Студентська робота О.М. Бекетова

тиви мистецтва Стародавнього Єгипту у вигляді кобр, сонячних дисків, маскаронів з жіночими голівками в клафтах (мал.17).

Колишній прибутковий будинок в стилі модерн (провулок Короленко 10) побудований на початку ХХ ст. за проектом архітектора М.Г.Диканського, прикрашено лопатками з виразними завершеннями у вигляді рельєфних маскаронів, які нагадують лики східних мудреців (мал.18).

Китайську порцеляну у ХVІІ столітті європейці іноді обрамляли в срібло та золото, щоб підкреслити її раритетність. За тим самим принципом у ХVІІ-ХVІІІ століттях східні оригінальні витвори розміщувалися в стилізованій «оправі» у вигляді спеціальних інтер'єрів у східному дусі – японські павільйони, китайські кімнати, фарфорові кабінети. Вони є своєрідним віддзеркаленням смаків столичної культури цього часу. Так створювались і розміщувались у спеціально вибудованих покоях перші «привілейовані» східні колекції.

Провінція мала більш скромні форми колекціонування творів східного мистецтва і втілення східних стилістичних течій. Еклектика середини ХІХ ст. додала до декоративного оформлення кімнат стильове різноманіття: одна під готику, друга у

«східному смаку». На початку ХХ століття багато форм взаємодії зі Сходом демократизувалися і зайняли місце в культурному житті слобожан будь-якого віку, смаку, бюджету і рівня освіченості. Можна згадати як більш скромний прояв «восточности» традиційну потребу прикрашати кімнати килимами, серед них – східними [8,с.261]. Заможні городяни в Харкові середини ХІХ століття будували хати «...с двома или тремя комнатами, стены которых внутри иногда обивали тканью и украшали коврами – польскими, турецкими, персидскими.» [8,с. 256] Цікавою ілюстрацією цього процесу розповсюдження східного впливу є полтавський килим зі східними жанровими турецько-китайськими сценами, створений не пізніше 40-х років ХІХ століття (Інв.№129 ХХМ; мал.19. Опубліковано вперше).

Особлива атмосфера культурного середовища Харкова, виявила себе найбільш помітно наприкінці ХІХ у першій чверті ХХ століття. Інтерес до Сходу «підігривався» творчістю художників, виставками, експонуванням перших фотографій східних країн та іншими проявами мультикультурного життя поліса. Привернула увагу харків'ян виставка етнографічної колекції професора ХІУ А.М.Краснова (1862-1914), що відбулася 1896 року і була привезена з кругосвітньої подорожі. На ній було представлено експонати з Японії,

Рис. 12. Тарілки з декоративними орієнтальними композиціями. КінXIX-поч.XXст. Будянський фаянсовий завод.

Рис. 13. Соборна мусульманська мечеть. 1906. Харків. Графічна реконструкція О.Ю. Лейбфрейда

Рис. 14. Харків. Особняк Д.О. Алчевського

Рис. 16. Колишня будівля благодійного «Общества помощи бедным евреям». Харків

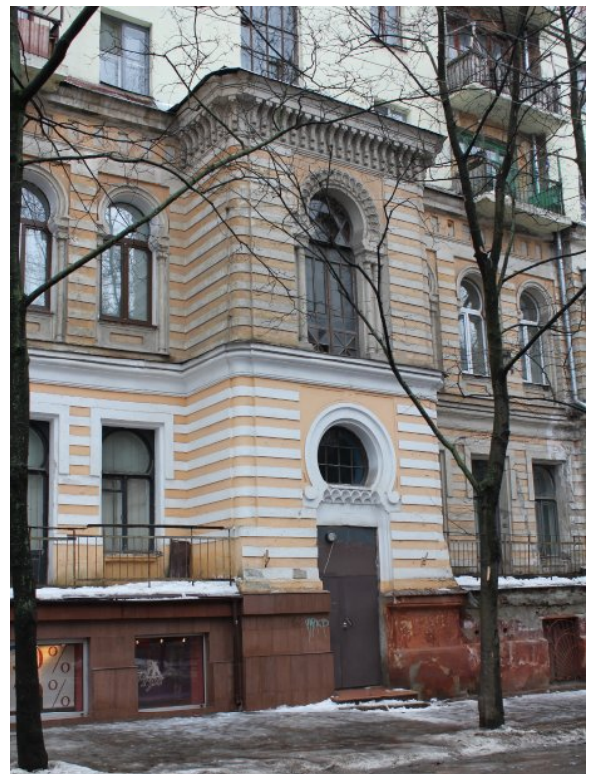

Рис. 15. Будинок по вул. Артема, 24. (Харків)

Рис. 17. Архітектурний декор будинку. Вул. Б. Хмельницького, №18. Харків

Рис. 18. Архітектурний декор будинку в пров. Короленко, 10. Харків

Рис. 19. Полтавщина. Килим. 40-і р. XIXст.

Рис. 22.
М.С.
Самокиш.
Аркуш з
альбому
1904-1905

Рис. 20. С.І. Васильківський. Аркуш з альбому нарисів

Рис. 21. С.І. Васильківський. Аркуш з альбому начерків

Рис. 24.
Китай.
Сувій із
зображенням
тигра.
Папір, туш

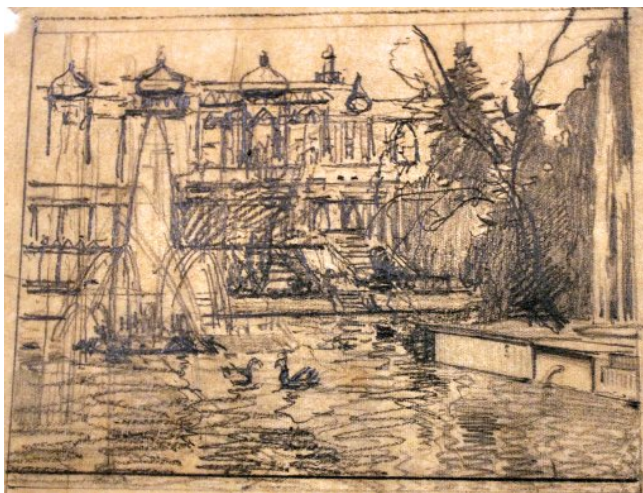

Рис. 23. М.С. Ткаченко. Начерк для картини
"В країні мрій". 1914

Рис. 25. П.Д. Мартинович . «Одаліска» Копія з
однойменної картини К.Д. Флавицького

Китаю, Індії, Тибету, Африки, Кавказу. У колекції Краснова були, поряд з етнографічними експонатами, були також предмети декоративного і сакрального мистецтва. Через два роки в Харківському міському художньо-промислому музею (далі ХМХПМ) на базі колекції А.М. Краснова було відкрито етнографічний відділ. «Собрание состоит из подлинных предметов, моделей и фотографий, для обозрения которых имеется семь стереоскопов.»[28]

У 1902-15 роках в експозиції ХМХПМ експонувалися картини та фарфор зі східними сюжетами: «Голівка мавританки» В.І. Якобі (1834-1902); «Смерть Клеопатри» К.К. Вахтер (1860-?) ; «Римлянка у східного чаклуна» С.В.Бакалович (1857-1936); «Хай чен» М.С.Самокиша (1860-1944); «Татарське село» І.А. Вельца (1866-1926); «Бахчисарайські гробниці» В.Г. Кричевського (1872-1952); «Етюд палестинського єврея» В.Д.Поленова (1844-1927); порцелянова ваза з зображенням драконів виготовлена на Імператорському фарфоровому заводі (твори не збереглися) [5].

Друга етнографічна східна колекція, яка експонувалася в Харкові – зібрання Гогунцова, військового офіцера царської армії, який служив на Далекому Сході. Ці предмети він придбав за власні кошти, що свідчить про цілеспрямований підбір експонатів. Влітку 1910 року свою етнографічну східну колекцію Гогунцов передає в дар ХІУ. Вона розміщується для експонування кімнатах географічного кабінету і представляє далекосхідні етнографічні предмети і художні твори (чоловічі й жіночі ювелірні прикраси, фарфор і клуазонне, зброю, костюм китайського мандарина й моделі жіночих ніжок з малесенькими туфельками).

Схід приваблює художників, творчість яких пов'язано як з традиціями реалістичного мистецтва, так і живописними пошуками митців салонно – академічного напрямку. Бажання певності, етнографічної точності, або екзотичної яскравості приводить до появи у творчих майстернях художників оригінальних творів східного мистецтва, етнографічних предметів і колекцій. Випускники Петербурзької АМ, під час перебування в пенсіонерських відрадженьнях, все частіше подорожують східними країнами. Так, із Франції С.І.Васильківський їде до Алжиру. М.К.Вороний (1871-1938) поет, критик, діяч театру залишив нам опис майстерні С.І.Васильківського (1854-1917) «На...дверях...лякає гостя малюнок бедуїна на коні з відтятою головою ворога. ...під однією стіною покритий турецьким килимом тапчан...»[16,с.19] У фондах ХХМ зберігається альбом начерків художника, в якому є східні пейзажі і акварель у вигляді декоративної композиції з китайським віялом і квітами шипшини (мал.20, 21; опубліковано вперше).

У творчості М.С. Самокиша (1860-1944) багато його робіт пов'язано з образами Кавказу, Персії, Індії, Китаю. Роботи, присвячені русько-японській війні, увійшли до альбому «Война 1904-1905. Из дневника художника». В рукописних мемуарах М.С.Самокиша, що зберігаються в архіві ХХМ, є також згадки про його «східну колекцію»: «Я привез из Манчжурии огромный материал: фотографии, этюды, наброски, не гово-

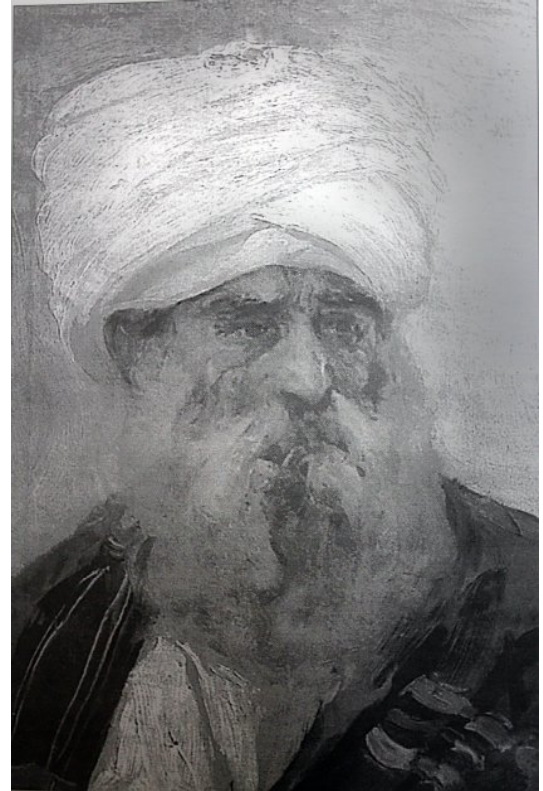

Рис. 26. В.Г. Кричевський.
Портрет батька. 1903

рю уже о костюмах японских и китайских, оружьи, седлах...»[25,24](мал.22)

Доцільно звернутися до живописних творів слов'янських художників в пошуках зображень східних сюжетів або східних предметів. П.Д.Мартинович (1856-1933) копіює картину «Одаліска» К.Д.Флавицького (ХХМ, мал.26). В. Кричевський у 1903 році пише портрет свого батька в арабському вбранні. Таке вирішення образу стає зрозумілим, якщо згадати, що родоначальниця по лінії матері Кричевського, Мавра була абіссінкою [13,с. 26] (мал. 26). К.П. Пинєєв (1868 – 1922) у картині «Жанрова сцена»(ХХМ) з двома музикантами, зображує в обстановці кімнати, на передньому плані якої – палас із мотивами кавказьких орнаментів. І.К. Дряпаченко (1881-1936) 1913 року написав портрет свого батька, на фоні узорчастої східної тканини і килима. М.С. Ткаченко(1860-1916) працює над фантазійними образами Сходу, які 1914 року з'являються на полотні «В стране грез» [7, с.234]. В колекції ХХМ зберігається чотири начерки для цієї картини [26] (мал.23).

1909-1910 роках студія Є.Агафонова «Голубая лилия», до якої входив майбутній сходознавець Д.Гордєєв, експонує на виставках твори, вирішені у стилі модерн, з присмаком загадковості орієнталізму.

1917 року відбулась виставка «Семь плюс три», в експозицію і каталог було включено східний текстиль – чапрак, молитовні килими, шиття, весільна вишивка сузані. У каталозі зазначено, що вони зберігалися в «Міанкаль», одного з учасників виставки з досить екстравагантним псевдонімом (Міанкаль – старовинний, благодатний оазис, острів у середній течії золотоносної ріки Зеравшан в Узбекистані), який, за словами

дослідниці Т.Павлової, був художником. Східні експонати виставки належали І.А.Д., Л.К.Романовському і загадковому «Міанкаль». Присутність традиційного східного мистецтва в творчості художників ХХ ст. поетично пояснюють слова Валеріяна Поліщука про творчість Єрмілова «...у Персію, де гогенівський рожевий пісок, лапати пальми... Перська жіноча краса з 1001 ночі зі співучими кованими дугами брів... нове бачення речей, фарб, композицій. Зв'язок абстрактно-перських килимів з натурою, райські сади, симетрія моління персів ...» [19, с.19]

Юлія Миколаївна Бразоль-Леонтьєва (1856 – 1918), лебединська скульпторка і художниця, була колекціонером та мандрівником. У маєтку Рябушки Лебединського повіту знаходилася її етнографічна колекція, зібрана протягом сімнадцяти років. Бразоль мандрувала країнами Сходу (Сирія, Алжир, Цейлон, Сінгапур, Японія). Ця колекція неодноразово експонувалася разом з творчими роботами художниці на виставках в обох столицях, а 1918 року її було показано у Лебедині. [20, с. 26].

1920 року в Сумах було відкрито Художньо-історичний музей, за дослідом автора, в ньому експонувалися твори східного мистецтва. У звітах про роботу музею, складених його засновником і першим завідуючим художником Н.Х. Онацьким, зазначено, що для глядачів музею проводилися бесіди «відповідно музейному матеріалові» серед яких була тема «Мистецтво Східних народів»[28, арк.47]. Штат музейних працівників того часу складався з двох осіб – завідуючого і бібліотекаря. Не виключено, що Онацький проводив такі бесіди про східне мистецтво на прикладах музейних експонатів. Дочкою художника в 1990-і роки було передано в дар СОХМ парні сувої, вірогідно, твори китайського майстра, із зображенням тигрів. Твори належали Н.Онацькому (мал.24) і цей факт свідчить про зацікавленість художника мистецтвом Сходу.

У Мерчику Валківського повіту в кінці ХУІІІ століття був маєток Г.Р. Шидловського, особняк катерининського часу було позначено багатством і вишуканістю, пізніше він належав Євгену Михайловичу Духівському [9, с.67]. Архітектуру будівлі вирізняє спокійне достоїнство класицизму. Останній власник садиби на задку про свого брата, генерал – губернатора Туркестану Духівському Сергію Михайловичеву (1838-1901) в одній з кімнат садового фасаду заснував музей, де було представлено східний декоративний посуд, коври і тканини. Вірогідно, це були східні дарунки, привезені братами генералом Духівським в 1899 році, під Різдво, коли він з дружиною гостювали в Мерчику. Варвара Федорівна Духівська, уроджена княжна Голіцина, в своїх спогадах описує розкіш дарунків бухарського посольства, що підносилися генерал-губернатору Духівському в Ташкенті, не дивлячись на протести останнього: «...дванадцять бухарських слуг раскладывали подарки по всей громадной веранде, и когда мы туда перешли, они, на подобие древних рабов, стояли среди разбросанных богатств. Тут были и роскошные ковры, и дивно тканые материи, парчовые и бархатные халаты. Особенно бросались в глаза кинжалы и шашки, усыпанные драгоценными камнями,

а также золотая и серебряная восточная посуда»[4, с.77]. Доля цього зібрання невідома.

Ще одна, невідома колекція, до якої входив східний фарфор, належала Гладковим. Ця колекція стала відома автору дослідження завдяки двом обставинам: збереженому опису колекції, який зробив Д.Гордєєв, імовірно, 1917 року [30, арк.1,2], і згадану в інвентарі УДКГ китайську вазу із зібрання Гладкової. Колекціонери проживали в будинку напроти Мироносицької церкви (Сумська 31). З покімнатного опису можна зробити висновок, що зібрання складалося зі стародавньої харківської колекції Квіток, творів, зібраних Акименками, і сучасних придбань. Гордєєв характеризує його так: «Оно (собрание) не носит систематического, но декоративный характер, представляя не частный музей, но обстановку жизненного обихода». До зібрання Гладкових входили картини Айвазовського, Верещагіна, Кисельова, італійських майстрів, віденська мініатюра на слоновій кості, бронза із зібрання Строганових, меблі з обстановки графа Кочубея. Колекція фарфору складалася з російського, севрського, саксонського, китайського посуду і пластики.

Історичні події – революція сімнадцятого року, експропріація майна дворянських родин і поповнення музейних зібрань послідовно стають ланками одного ланцюга. Ф.І.Шміт пише про становлення музейної справи «... несмотря на ураган, пронесшийся с громадною разрушительною силою над всеми городами и весями бывшей России, все-таки столько вещей сохранилось и вновь собралось в музеях, которые были основаны во время революции или только бесконечно разрослись благодаря ей»[21, с.108]. 1920 року в Харкові Ф.І.Шміт очолював музейну секцію Губернського комітету. З протоколів засідання 1920 року про створення у Харкові Центрального художнього музею, який перебуває на стадії формування, в розділі про постійну роботу музею підкреслено пріоритетні напрямки, одним з яких є «Пополнение коллекций». В ньому уточнюється «Эти пополнения требуют, главным образом, работы вне Харькова в виде поездок, как в провинциальные усадьбы, так и в главные художественные центры» [27, арк.9-10]. І хоча наведені слова прямо не вказують на збільшення саме східної колекції, але вони позначають загальний процес поповнення музейних зібрань того часу.

1927 року засновано ХДХІМ, у якому вперше було сформовано фонд східного мистецтва – Кабінет Сходу. 1929 року з допомогою Всеукраїнської асоціації сходознавства у Харкові відбулась художня виставка, що експонувала «Мистецтво Сходу» з зібрання ХДХІМ. Це була друга виставка в Україні, яка експонувала музейні зібрання (перша була роком раніше у Києві). М. І. Вязьмітіна (1896 – 1994), аспірантка Д.П. Гордєєва, склала путівник виставки. У розділі про мистецтво Близького Сходу було представлено колекцію індо-перської зброї «...досить велику кількість східної зброї, серед якої є прекрасні, художньої вартості, зразки»[11, с.27]. До 1934 року ця колекція налічувала більше сотні експонатів. Її походження можливо пояснює сама історія Слобожанщини

– захисниці південно-східних рубежів імперії, у якій був професійний інтерес до зброї, що з часом перетворюється в колекціонування цих предметів.

Висновки. Розглянуто форми орієнталізму в культурі Слобожанщини, що дозволяють констатувати декілька джерел походження предметів мистецтва і ремісничих виробів Сходу. *Первинний етап накопичення цих предметів у регіоні є відображенням історичних умов існування краю і пов'язаний зі звичаями і оздобленням побуту воєнних династій полкових міст XVII–XVIII століть, куди входили східні речі, в тому числі трофейні.*

Другий етап збирання – перша половина XIX століття. Його позначено діяльністю ІХУ як центру не лише науки та освіти, а й мистецтва. Це передбачало створення колекцій, у яких були твори мистецтва й етнографічні предмети Сходу. Спрямування Слобожанщини за загальними європейськими і російськими модними тенденціями орієнталізму має прояви у вигляді стилістичних напрямків у мистецтві та архітектурі, що потребує оригінальних витворів мистецтва Сходу для інтер'єрів аристократичних помешкань.

Друга половина XIX століття – наступний етап, який пов'язано з процесом наукової обробки і каталогізації збирання університету. Першим прикладом осмисленого, упорядкованого створення східної етнографічної колекції стало приватне збирання професора ІХУ А.М.Краснова, яке згодом перетворилось на музейний відділ ХМХІМ. В цей час твори мистецтва і етнографії Сходу стають предметом колекціонування в художньому середовищі і необхідною складовою в образно-стилістичних пошуках майстрів мистецтва.

Перші три десятиріччя XX століття позначено існуванням музейного відділу східного мистецтва у ХДХІМ і цілеспрямованою роботою з вивчення і експонування цих творів. Заснування Сумського окружного художньо-історичного і художнього музею у Лебедині, де були зібрані твори мистецтва Сходу, а також розширення Кабінету Сходу в ХДХІМ, є відображенням процесу поповнення музейних колекцій за рахунок творів з націоналізованих садибних маєтків і приватних збірок.

Список використаних джерел

1. Багалеї Д. И. История города Харкова за 250 лет его существования: историческая монография : в 2 т. / Д. И. Багалеї, Д. П. Миллер. — Репринт. изд. — Х. : Фоліо, 2004. — Т. 2 : XIX — начало XX в. — 973 с.
2. Джекобсон Д. Китайский стиль. Издательство «Искусство – XXI век», русское издание, 2004. – 239с.
3. Дмитриева Е.Н. и другие. Харьков. Справочник по названиям. – Х. «Сага», 2011. – 430с.
4. Духовская В. «Туркестанские воспоминания». С.-Петербург Т-во Р. Голике и А. Вильборг., 1913. – 102с.
5. Каталог картин Харьковского городского художественного музея. Х., Тип. «Просвещение», 1915. – 32с.
6. Ковалівський А.П. Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у XVIII – XX віках. – Х., 1962. – 122с.
7. Лагутенко О. Михаил Степанович Ткаченко 1860-1916. «Корнерс» К., 2010. – 317с. : іл.

8. Лейбфрейд А.Ю., Полякова Ю.Ю. Харьков от крепости до столицы. Заметки о старом городе. – Х. «Фоліо» 1998. – 333с.
9. Лукомский Г.К. Старинные усадьбы Харьковской губернии.- Х.: Райдер, 2001.- 240 с. : іл.
10. Мистецтвознавство. Збірник Харківської секції науково-дослідної кафедри мистецтвознавства. Х 1928. – 165с.
11. Мистецтво Сходу. Провідник виставки Художньо – Історичного Музею.- Харків: Видав. Державного Худ.-Істор. Музею, 1929
12. Роммель К.Д. Пять лет из истории Харьковского университета. Воспоминания профессора Роммеля о своем времени, о Харькове, и Харьковском университете (1785-1815). – Х. В Университетской типографии 1862. – 111с.
13. Рубан-Кравченко В. Кричевські і українська художня культура XX століття. Василь Кричевський. Київ. Видавництво «Криниця». 2004. – 702с.: іл.
14. Самецкая Э.Б. Фарфор завода А.М.Миклашевского: в 2т. – М. Изд. «Интербук-бизнес», 2010. – Т.1. – 423с.: іл.
15. Сумцов М. Ф. Слобожане. Историко-этнографична розвідка. Акта 2002. – 278с.
16. Толстова Л. Сергій Васильківський. Альбом. – Хм.: Галерея – 2006. – 144с.
17. Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна за 200 років / В.С. Бакіров, В.М. Духопельников, Б.П. Зайцев та ін.; – Харків: Фоліо, 2004. – 750с.
18. Указатель произведений, хранящихся в Музее изящных искусств при Императорском Харьковском университете. Скульптура. — Х. : Университет. тип., 1870. — Вып. I. — 75 с.
19. Українське малярство. Василь Єрмілов. Стаття Валеріяна Поліщука. Харків. 1931 с. 57. : іл.
20. Побожій С. І. З історії українського мистецтвознавства: зб. ст. / С. І. Побожій. — Суми : Університет. книга, 2005. – 184 с.
21. Шмит Ф. И. Музейное дело : вопр. экспозиции / Ф. И. Шмит ; гос. ин-т истории искусств. – Л. : «Academia», гос. тип. изд-ва «Ленингр. правда», 1929. – 245 с.
22. Яковенко Н. «Украина между Востоком и Западом»: проекция одной идеи//Ab Imperio. – 2003. – №2. <http://www.izbornyk.ru/yakovenko/yak13.htm>.

Архівні документи

1. Фонд Лейбфрейда А.Ю.(1957-1997) — Архів ХХМ. — Ф. 16., к.2., Оп.№1
2. Фонд Самокиша М.С.(1904) — Архів ХХМ. — Ф. 23., к.2., Оп.№1., спр.13
3. Фонд Самокиша М.С. (1880-1940) — Архів ХХМ. — Ф. 23., оц.2., Оп.№1., спр.1., арк.1 -70
4. Фонд Ткаченко М.С. — Архів ХХМ. — Ф. 5., к.2., Оп.№1., спр.13
5. ХОГА Ф. Мр – 4365. – Оп.№1, №2., од. зб. 24 арк.9-10.
6. ЦДАВО Ф.166. – Оп.№6., од.зб.2569 арк.76. Про звіти про роботу Сумського окружного художньо-історичного музею за 1926 р. та план роботи на 1928/29рр.
7. ЦДАЛІМУ Ф.208. – Оп.№1 од.зб.321 арк.14-15. Історія створення і опис історії художньо-промислового музею зроблений Гордєєвим Д.П.
8. ЦДАМЛМУ Ф. 208. – Оп.№1, спр.5., арк.1,2 Покімнатний опис меблів картин фарфору в будинках Гладкова: Филоненка (після 1917)